

NA HET OVERLIJDEN VAN J.M. DEN UYL

D.F.J. Bosscher

Dr. J.M. den Uyl overleed de dag voor kerstmis 1987. Zijn dood werd aan het eind van de middag bekend gemaakt. Die avond werd hij zowel in het Journaal als door de omroepen met terugblikken op zijn leven herdacht. De kranten bewaarden gedurende het lange kerstweekend (vrijdag, zaterdag en zondag) noodgedwongen het stilzwijgen. Op maandag 28 december kwam uit de toon en de omvang van de aan Den Uyl gewijde artikelen eens te meer naar voren dat ons land een nationale figuur was ontvallen; een in zeer brede kring gerespecteerd staatsman, aan wie een in Nederland zeldzaam universeel eerbetoont kwam. Twee dagen na de crematie vond in de Nieuwe Kerk aan de Dam in Amsterdam een door de partij van de Arbeid georganiseerde officiële herdenking plaats, die rechtstreeks op radio en televisie werd uitgezonden. Enige duizenden mensen, voor een deel genodigd en voor de rest spontaan opgekomen, woonden haar bij. (Wie vanwege ruimtegebrek niet tot de kerk werd toegelaten, kon de bijeenkomst volgen in hotel Krasnapolsky via een gesloten TV-circuit.) De gedemonstreerde rouw was echt en puur. De plechtigheid in Amsterdam en de massale gang naar talloze provincie- en gemeentehuizen voor het tekenen van condoleanceregisters droegen het stempel van authentieke, persoonlijke verbondenheid met de overleden politicus. Den Uyl bleek ook een unieke figuur te zijn geweest in de wijze waarop hij mede- en tegenstanders, en wat die eerste groep betreft mensen uit alle lagen en geledingen van progressief Nederland, aan zich had weten te verplichten.

Al in oktober had zijn familie meegedeeld dat hij ongeneeslijk ziek was. Is dit van invloed geweest op stijl en toon van de In Memoriams in de pers? Stellig heeft de vroege vooraankondiging van Den Uyls overlijden ertoe bijgedragen dat de analyses van zijn staat van dienst bezonken en evenwichtig waren. Verder zal de wetenschap van zijn terminaal ziekbed geen commentator, werkend aan een evaluatie van zijn historische betekenis, onberoerd hebben gelaten. Die emoties moeten op critici een verzoenend effect hebben gehad en aan de reacties van geestverwanten nog meer warmte hebben gegeven. Hoe het ook zij, van de weerstand

die Den Uyl tijdens zijn leven als protagonist van een herkenbare linkse politiek heeft opgeroepen, bleek opeens nog maar weinig of niets. De manier waarop Nederland afscheid van hem nam herinnerde aan de beste tradities van de pacificatiedemocratie.

Aan die typische vorm van democratie, waarvan wij plegen te zeggen dat er in de jaren zestig een eind aan kwam (en die op dit moment bij historici weer meer waardering krijgt dan tot voor kort het geval was), heeft Den Uyl als PvdA-leider-in-opkomst actief deelgenomen, loyaal en zonder veel kritiek op het systeem. In zijn frontpositie van directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS) was hij rusteloos bezig materiaal te verzamelen en redeneringen te ontwikkelen tot grondige hervorming van de maatschappij. Den Uyls diepe respect voor de parlementaire democratie stond echter vergaande kritiek op de specifiek Nederlandse variant van dat stelsel in de weg. In de door Koude Oorlog en wederopbouwmoreaal verkrampte sfeer van die dagen was een vrije, onbevangen discussie over schaduwkanten - voor zover men die al wilde zien - van de sedert 1917 heersende orde in staat en maatschappij niet goed mogelijk. Zeker niet in een Partij van de Arbeid die, nu pas goed gewend aan het deelnemen aan de regering door sociaal-democraten, weinig te winnen had bij veranderingen in de status quo. Toen in de jaren zestig het ancien régime zichzelf gecompromitteerd en overleefd leek te hebben, werd Den Uyl bevestigd als voorman van die andere PvdA. Die van de duidelijkheid, de polarisatie en een socialisme dat het levensgevoel van dat energieke tijdvak combineerde met een aantal waarden (of moderne interpretaties daarvan) van vòòr de Doorbraak van 1945/1946. Hij evolueerde met de partij mee. Naar de geest voelde hij zich na een gewenningsperiode verwant met de voorvechters van Nieuw Links. Den Uyl verstond hun taal en was bereid die - ontdaan van de doordrivende rimram - zelf te spreken. De restauratie van de jaren tachtig, de opkomst van oud en nieuw realisme, deerde hem later evenmin als de opkomst van Nieuw Links dat had gedaan, in zoverre hij zich zonder veel problemen als leider kon handhaven. Waar toch vraagtekens werden gezet bij een voortgezet lijsttrekkerschap was niet zozeer twijfel aan ideeën of capaciteiten aan de orde, als wel een ongedefinieerde behoefte aan vernieuwing en verjonging.

Leverd dit alles een 'raadsel Den Uyl' op? Niet als zijn kennis van zaken, politiek instinct en charisma in aanmerking worden genomen. Hij was een ware man for all seasons.

De herdenkingsstukken over Den Uyl in krant, weekblad en tijdschrift zijn globaal onder te verdelen in beschouwingen uit bevriende kring (de pers die zich richt op een links publiek) en stukken met een wat meer afstandelijk karakter, uit kringen die zich met andere lezersgroepen

identificeren (van neutraal tot kritisch tegenover de sociaal-democratie). De eerste categorie gaf vooral uiting aan verslagenheid, bewondering en trouw aan Den Uyls nagedachtenis. De tweede ademde eveneens - het werd al opgemerkt - een geest van betrokkenheid en respect, maar was door de bank genomen wat meer analytisch van opzet. De Partij van de Arbeid zelf reageerde publicitair afgewogen met een speciaal nummer van De Toekomst en Voorwaarts, bestaand uit artikelen van prominente leden en buitenstaanders, dat alles bijeen zeker geen blinde verering uitstraalde - zie bijvoorbeeld de bijdrage van WBS-directeur Van den Berg, die zijn illustere voorganger eer bewees met een nuchtere, hoezeer ook betrokken, ontleding van diens functioneren als intellectueel en politiek voorman.

Een opmerking terzijde: aan de stukken over Den Uyl in de Nederlandse pers valt achteraf niet alleen op dat ze qua strekking in grote mate overeenstemmen, maar ook dat de auteurs naar de top van hun kunnen hebben gereikt. Wat er te lezen viel hoort tot het beste dat de Nederlandse journalistiek te bieden heeft. Een indrukwekkend hoogtepunt was H.A. van Wijnens verslag van zijn laatste gesprek met Den Uyl in NRC-Handelsblad.

Als materiaal voor een toekomstige nadere beoordeling van de betekenis van Den Uyl zijn zowel de stukken uit de a priori sympathiserende hoek als die van de tweede categorie interessant. Onomstotelijk is vast komen te staan dat de Nederlandse sociaal-democraten hem beschouwen als een uniek leider, niet minder dan Drees in wat hij feitelijk tot stand heeft gebracht, en verre diens meerdere in het mobiliseren en inspireren. De buitenwereld aarzelt niet hem in te delen bij de 'grote drie' (met Troelstra en Drees) socialistische voormannen, rangschikt hem ook onder de grootste Nederlandse politici in het algemeen, maar vertoont wat meer aarzeling over het feitelijk rendement van zijn loopbaan als parlementariër en bewindsman. Dit laatste met één belangrijke uitzondering: algemeen is de opinie dat Den Uyl de democratie in het algemeen en het parlement in het bijzonder onschatbare diensten heeft bewezen door steeds naar de Kamer terug te keren en zich te schikken in zijn lot (bijvoorbeeld in 1977 en 1982), in plaats van een uitweg te zoeken in benoeming in een ambt op een zijspoor.

Kenmerkend voor de meeste commentaren uit kringen die gewoonlijk afstand bewaren van linkse politiek was de logische neiging Den Uyl als eenling in zijn partij af te schilderen. Het adjectief 'gedreven' (een betrekkelijk neutrale term) kwam voor in vrijwel alle beschouwingen over Den Uyls levensloop. De Telegraaf, een krant die hem jaren achtereen te vuur en te zwaard heeft bestreden, memoreerde in een commentaar van de hoofdredactie zijn grote geestkracht en ontembare energie en kwalificeerde hem als 'een politieke vechtjas in de meest

goede zin van het woord'. Aan de vroeger geleverde kritiek werd niet voorbijgegaan. Die was, naar eigen zeggen, uitsluitend zakelijk geweest. 'Voor de persoon Den Uyl kan alleen maar respect worden opgebracht'. Een waardig maar niet helemaal waar woord, gezien de hoon waarmee De Telegraaf hem vroeger heeft overladen. Met enige goede wil is er echter een amende honorable jegens Den Uyl in te lezen. In Het Financieel Dagblad, traditioneel evenmin enthousiast over het socialisme in het algemeen en dat van Den Uyl in het bijzonder, verscheen een niet onwelwillend, wat sommige passages betreft zelfs sympathiek getoonzette necrologie, met als strekking dat zijn tijd toen hij aantrad als minister-president eigenlijk al voorbij was. Het verder uitbouwen van de welvaarts- en verzorgingsstaat werd als doelstelling van regeringsbeleid door de omstandigheden immers spoedig achterhaald. Dat Den Uyl juist onder het wel zeer ongelukkige gesternte van een wereldwijde recessie als gevolg van de oliecrisis (beginnend in 1973) en dreigende milieurampen aan zijn karwei moest beginnen, was zijn tragiek. Slechts één concreet punt van kritiek in dit stuk: Den Uyl had er verkeerd aan gedaan de werkgevers van Nederland van zich te vervreemden met zijn bekende rede voor het christelijk werkgeversverbond NCW (1974). Daardoor kon hij niet meer op diezelfde werkgevers rekenen toen hij hen nodig had om zijn, vergeleken met vroegere wensen nogal gematigd, beleid uit te voeren.

Elseviers Magazine, in de dagen van Hoogendijk op het onfatsoenlijke af negatief over alles waar Den Uyl voor stond, liet de kritische sociaal-democraat Bart Tromp een In Memoriam schrijven. Tromp heeft in het verleden veelvuldig zijn nek uitgestoken met scherpe veroordelingen van vooral het buitenlands beleid van zijn partij. Daarbij werd Den Uyl gespaard, zoals hij ook in dit korte artikel van Tromp apart wordt gezet van de drammers onder zijn partijgenoten. Er rijst een beeld op van een man die te goed was voor zijn partij en wiens unieke talenten niet zijn miskend, maar wel veel te weinig gebruikt. Onkritisch is Tromp overigens zeker niet, zoals blijkt wanneer hij van bepaalde elementen in Den Uyls politieke stijl zegt dat ze niet altijd verheffend waren. Verder blijkt hij van mening dat de demissionaire premier in 1977 politieke fouten maakte toen hij de vorming van een tweede kabinet-Den Uyl niet doordrukte, tegen het veto van de partijraad in. 'Te laat bemerkte hij dat de partij als geheel maar één ding wilde: een tweede kabinet-Den Uyl, en dat op het buitengewone congres (...) het veto van de partijraad zou zijn weggevaagd'. De hoofdfout zat volgens Tromp kennelijk in een verkeerde perceptie, niet in onvermogen of onwil om zich te laten gelden.

Wie een herdenkingsartikel als dit, mooi geschreven overigens en eerlijk, op zich laat inwerken, blijft toch met de vraag zitten hoe het leiderschap van Den Uyl moet worden geïnterpreteerd. Was hij formeel

en materieel wel of niet bij machte met wat druk hier en een veto daar de gang van zaken in de Partij van de Arbeid in grote lijnen te bepalen? Zo hij dat was of tenminste had kunnen zijn - en veel wijst in die richting - , snijdt het dan hout hem de rol te laten spelen van slachtoffer van omstandigheden buiten zijn invloed? Als Tromp in een andere publicatie, in een betoog over het buitenlands beleid van zijn partij, stelt dat 'de leidende elites van de PvdA' ernstige verwijten van 'opportunistische, politieke lafheid en werkelijkheidsvreemdheid' te maken zijn, doemt toch de medeverantwoordelijkheid van de politieke leider op.

Het voorgaande leidt tot de conclusie dat de vraag hoe Den Uyl zelf zijn opdracht tot lijsttrekkerschap, fractievoorzitterschap en leiderschap in het algemeen opvatte, interessant is en tot dusver onbeantwoord. Zij is wellicht interessanter dan die andere vraag, hoe hij de PvdA gedurende meer dan twintig jaar steeds opnieuw tot acceptatie van dat leiderschap wist te brengen. Zijn partij was verdeeld, in vele opzichten en op tal van terreinen. Aan het bewaren van de eenheid, en het herstel daarvan als er weer eens conflicten uitbraken, diende Den Uyl dus een hoge prioriteit te geven. Hij verkoos die prioriteit tot uitdrukking te brengen in een manier van leiding geven die geprononceerder was naarmate het meer ging om theorie en grote lijn, en terughoudender als zich een concreet twistpunt voordeed.

In zijn al genoemde artikel in het speciale nummer van Voorwaarts zet WBS-directeur Van den Berg een vraagteken bij Den Uyls steeds terugkerende aarzeling, op kritieke momenten, om in te grijpen. De afkondiging van een niet voor onderhandeling vatbaar regeerakkoord in 1972 was mede oorzaak van de moeizame totstandkoming van het kabinet-Den Uyl. De lijsttrekker had daar volgens Van den Berg wat aan moeten doen. Hetzelfde geldt voor de meerderheidsstrategie van 1977, die vol risico's was. Toen de zaak inderdaad spaak liep - najaar 1977 - verzuimde de premier de dwarsliggers tot de orde te roepen, omdat hij vóór alles de eenheid in eigen kring niet in gevaar wilde brengen. Het bekende verweer van Den Uyl dat hij de partijdemocratie moest respecteren en dat - wat nog belangrijker was - een kabinet met Van Agt en Andriessen en Krusinga te rechts zou zijn geworden, kan Van den Berg blijkbaar niet overtuigen. Zo rechts waren de christendemocraten in 1977 nog niet. Pas in 1981 werd naar zijn zeggen het roer door hen werkelijk omgegooid.

NRC-Handelsblad formuleerde in een hoofdredactioneel commentaar soortgelijke bezwaren als volgt. De klassieke socialistische denker en bestuurder Den Uyl ontmoette 'in later jaren, naar het leek nooit helemaal van harte, zichzelf als politiek tacticus met onverbidelijke strijdpunten en ander polarisatiemateriaal in de hand. En zo heeft de

belangrijke integrerende functie die hij in zijn partij moest, wilde en kon vervullen ook aan iets anders bijgedragen. Namelijk dat juist dat belangrijke andere doel dat hij en zijn partij hadden: meebesturen in coalities, vaak veel moeilijker te verwezenlijken was'.

Het historisch oordeel over Den Uyl zal op veel meer vragen betrekking hebben dan op de hier aangeduide kwestie of hij als partijdemocraat al te scrupuleus is geweest. Over zijn eerste ministerschap (kabinet-Cals; 1965 - 1966) zijn de meesten het eens: een onverdeeld succes. Het wethouderschap in Amsterdam, dat hij daarvoor moest opgeven, had hem toen al doen kennen als een man bij wie werklust en het vermogen om dingen ook echt gedaan te krijgen hand in hand gingen. In beide functies nam hij besluiten en sloeg hij soms wegen in die typisch waren voor hun tijd - en dus helemaal niet van de onze zouden kunnen zijn. De historicus heeft eerlijkheidshalve te rekenen met de omstandigheden en overwegingen van toen. Het denken in grootschalige begrippen (de Bijlmermeer) en het onbekommerd vertrouwen in de techniek (kernenergie) doen zich vandaag soms voor als onwerkelijk. De bestuurder van de vroege jaren zestig ontkwam niet aan hun dwang. Over het derde ministerschap van Den Uyl (in het tweede kabinet-Van Agt; 1981 - 1982) dachten hij en zijn critici hetzelfde: hij had er nooit aan moeten beginnen, alleen al niet omdat de persoonlijke verhoudingen een goed functioneren in de weg stonden. Het heeft zijn persoonlijk prestige, dat in 1977 nog goed was voor tien zetels winst, ernstig aangetast.

Blijft over, wat zijn staat van dienst als bewindsman betreft, zijn premierschap van wat algemeen wordt beschouwd als het meest linkse kabinet uit de Nederlandse geschiedenis (1973 - 1977). Het oordeel van de kiezers in 1977 was van dien aard dat er hoe dan ook van een succes in subjectieve zin moet worden gesproken. Of de resultaten van dat kabinet ook objectief beschouwd gunstig zijn geweest, of het gevoerde beleid de welvaart en het welzijn op korte en lange termijn gediend heeft, die vraag gaat het bestek van deze korte beschouwing verre te buiten. Nader onderzoek zal uitwijzen of het beter had gekund en, in dat geval, op welke punten de minister-president daaraan een bijdrage had kunnen leveren. Vast staat dat het kabinet-Den Uyl indertijd met bepaalde maatregelen afgrijzen heeft gewekt bij ondernemend Nederland. Men denke in dit verband aan de 'Brief van de negen' (bestuurders van de belangrijkste grote ondernemingen), die in januari 1976 in de kranten verscheen. In deze open brief beklagden de initiatiefnemers zich over het slechte ondernemingsklimaat in ons land, mede als gevolg van het overheidsbeleid. Verder stelden zij dat er wat de sociale sector betrof 'hier en daar welbewust een stap terug' zou moeten worden gedaan. De schrik zat er op dat moment goed in bij de

werkgevers - Den Uyls rede voor het NCW van 1974 was daar onder meer debet aan. Het is daarna nooit meer echt goed gekomen tussen het kabinet en zijn eerste minister en ondernemersland. Tegenover dit gegeven staan de conclusies van studies als het recentelijk verschenen Lessen uit het verleden¹, die erop neerkomen dat het negatieve beeld van het economisch beleid van het kabinet-Den Uyl, dat bij velen hardnekkig stand heeft gehouden, geen grond vindt in de macro-economische feiten. Hoe het zij, wie belang hecht aan het oordeel van de kiezers - en dat was positief - moet zich zorgvuldig afvragen aan de hand van welke maatstaven eventueel een lager rapportcijfer kan en mag worden gegeven. Men hoeft het electoraat niet heilig te verklaren om te beseffen dat de bewijslast hier zeer eenzijdig ligt bij degene die met een afwijkende visie komt. Overigens had het kabinet ook onder dat kiezerscorps bittere tegenstanders. Nadat onlangs in een regionale krant was vermeld dat schrijver dezes werkt aan een politieke biografie van de jonge Den Uyl (de journalist en de WBS-directeur), ontving genoemde een flink aantal brieven van mensen die aandacht vroegen voor de vele fouten die Den Uyl als premier en als leider van de oppositie gemaakt zou hebben. Er waren anonieme scheldbrieven bij met bijvoorbeeld 'het grote aantal buitenlanders' als thema, maar ook zorgvuldig gecomponeerde uiteenzettingen over economisch beleid. Zo populair als Den Uyl bij velen was, zoveel weerstand riep hij bij sommigen op.

Over Den Uyl is na zijn dood terecht opgemerkt dat hij, ten zeerste doordrongen van de noodzaak de 'smalle marges van de democratie' in acht te nemen, zelf in wezen geen man van smalle marges was. Hij had grote ideeën, die hij steeds opnieuw tegen het licht hield, zijn visie aanpassend aan de uitdagingen van het moment. Dat maakt de periode van zijn WBS-directeurschap tot zo'n boeiend onderwerp. Hier kan men hem aan het werk zien toen hij nog niet gehinderd werd door de aan zijn latere functies inherente beperkingen. Hij keek ver over de grenzen van Nederland heen, was ontvankelijk voor de eerste signalen van toekomstige problemen, studeerde grondig op elke kwestie die hij de moeite waard vond en droeg theoretische en praktische oplossingen aan. De collectivistische tendens in de meeste van zijn plannen was geen kenmerk van dogmatische starheid, maar juist, paradoxaal misschien, een blijk van oprechte bezorgdheid om het lot van het individu. Met Om de kwaliteit van het bestaan (1963), het rapport dat

---

¹Lessen uit het verleden: 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde, onder redactie van A. Knoester (Leiden, Stenfert Kroese, 1987).

in de recente golf van publiciteit terecht naar voren is gehaald als zijn meest indrukwekkende werkstuk, rondde hij zijn arbeid bij de WBS af. De grondgedachte van dit monument voor de vroege jaren zestig, dat de overheid tot taak heeft en over de mogelijkheden beschikt om kwaliteit van het bestaan te garanderen, kan eenvoudig worden weggewuifd als overmoedig en achterhaald. De historicus, beroepshalve nieuwsgierig, doet er verstandiger aan Den Uyls inspiratiebronnen zorgvuldig te onderzoeken. Welke tekenen van 'publieke armoede' verontrustten hem? Precies hoe dacht deze architect van een betere maatschappij macht en invloed van de overheid aan te wenden? Wat was zijn definitie van kwaliteit? De politici van vandaag kunnen hun voordeel doen met concrete antwoorden op dergelijke vragen.